

U SUSRET SJEĆANJU

Nirha EFENDIĆ

Uloga umjetnosti u tome je da nas u neku ruku šokira, a šok je ponajviše trenutno stanje Istine ili njezino prepoznavanje. Neistina umjetnosti istinitija je od svake varljive stvarnosti. Umjetnost koristi opsjene realnog života da bi ih raskrinkala. Zato je umjetnost važna: u njoj se ogleda duh i kao takav traje. Prošlost je možda ključna za izgradnju identiteta, ali povjesničari ne mogu biti jedini koji su odgovorni za ukupno znanje o prošlosti. Nas bi ovdje zanimalo antropološki pristup povijesti, individualno i kolektivno pamćenje.

U naučnim publikacijama pamćenje se kao kategorija ozbiljnije razmatra tek kod Freuda i Halbwachsa, tj. početkom prošlog stoljeća.¹ Povjesničari su slabo marili za fenomen pamćenja sve dok ih sedamdesetih godina XX. stoljeća nije zapljusnula plima širokog zanimanja za autobiografsku literaturu, porodična rodoslovlja, posjećivanje muzeja i zaštitu nacionalnog nasljeđa.

1 Podatak preuzet iz zbornika radova *Kultura pamćenja i historija*, priur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2006.

Pamćenje u južnoslavenskim književnostima

Ostavivši iza sebe roman *Grobnica za Borisa Davidoviča*, Danilo Kiš sagradio je grobnicu u kojoj će sačuvati sjećanje na jednog čovjeka. Premda se radi o književno-umjetničkom zapisu, priče iz Kišove zbirke odgovaraju dokumentarnim zbivanjima, već prema nalazima do kojih je ovaj pisac dolazio u svom istraživačkom radu prebirući po prošlosti progonjenih Jevreja. Ali, u ovom kontekstu Kiš, napominje da je raspored *varijanti* priča (vidljivo već u simbolici naslova *Sedam poglavlja jedne zajedničke povesti*) bez većeg značaja, jer se odlučio za redosljed "duhovnih, a ne istorijskih datuma".²

Kiš je svojim nesumnjivim doprinosom ostavio popriličan prostor za istraživanje jednoj popularnoj sociološkoj disciplini koja se bavi postignućima kulture pamćenja i historije, ali i i književnoteorijskim razmatranjima koja su

2 Danilo Kiš, *Grobnica za Borisa Davidoviča*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, Beogradski izdavačko-grafički zavod Beograd 1976, str. 136.

se uglavnom razvijala u drugoj polovini XX. stoljeća. Upečatljivom snagom riječi, znalački je opisao uspomenu koja ostaje iza jednog ugašenog života sljedećim riječima: «*Opkoliše ga i pustiše vučijake. Privučeni urlanjem pasa, uleteše u kotlarnicu: begunac je stajao na skelama iznad kotla, osvetljen plamenom. Jedan se revnosni stražar počeo penjati uza skele. Kad mu se ovaj približi, bjeGUNAC skoči u ključalu tekuću masu i stražari videše kako nestade pred njihovim očima, kakio se izvi kao plamen dima, gluv na zapovesti, nepokoran, slobodan od vučijaka, od hladnoće, od vrućine, od kazne i od kajanja.*

Taj hrabri čovek umro je 21. novembra 1937., u četiri sata posle podne. Ostavio je za sobom nekoliko cigareta i četkicu za zube». ³ Upravo u toj njegovoj gesti – pisanju o čovjeku za čiji se grob ne zna, jer ga nikad niko nije ni mogao sahraniti, zida grobnicu, monument za vječnost, piše knjigu koja se čita u jednom dahu i pamti.

Nekropole jesu materijalni dokumenti o postojanju nekih duša koje su nosile tijela u jednom vremenu. Knjiga Danila Kiša podsjeća nas na činjenicu da materijalni dokazi o postojanju nekih duša mogu stati u korice knjige, jednako kao i na kamene ploče. Bitno je da se pamte, ali u umjetnosti, jer to ona uistinu najbolje i može.

Na isti način je Laura Papo Bohoreta izgradila vlastitu grobnicu. ⁴ Spašavajući sefardsku ženu u Bosni od zaborava, ova savjesna gospođa spasila je samu sebe od zaborava, možda i ne sluteći dramatiku zbivanja koja su joj uslijedila. Nedugo nakon što su joj sinovi strijeljani u Jasenovcu 1941., Bohoreta je umrla. Nema zapisa na kamenu ponad njezina groba, gotovo da se za njega i ne zna, ali je zato sačuvana književna ostavština kao materijalni dokaz osjetljive duše, čija je suptilna opažanja o životu sefardske žene u Bosni svojim prijevodom dr. Muhamed Nezirović učinio dostupnim široj kul-

³ Nav. djelo, str. 117.

⁴ U spomen na ovu vrijednu ženu i njezina dva sina, pjesnik, dr. Ishak Papo napisat će potresnu pjesmu, također na jevrejskošpanjolskom jeziku, a koju je dr. Muhamed Nezirović donio u studiji o Bohoreti prije samog prijevoda monografije *Sefardska žena u Bosni*.

turnoj javnosti. ⁵ Bohoreta je pisala na jevrejskošpanskom jeziku te je na taj način posvjedočila život sefardske žene iznutra. ⁶ Objektivno i ništa važno ne izuzimajući, napisala je monografiju o sefardskoj ženi, opisujući običaje od rođenja do smrti. Nije se libila osuditi položaj u kojem je žena bila žrtva, niti se trudila prenaslušati njezinu važnu ulogu u porodici.

Knjiga je nastala kao odgovor na jedan članak u bosanskoj štampi koji je, na njemačkom jeziku, 1917. napisala Jelica Belović Bernardzikowska (*Die Spoaniolin in Bosnien – Španska žena u Bosni*), a koji se Bohoreti nije svidio te joj je odgovorila također na njemačkom. Tako se razvila žestoka polemika. Kasnije će Bohoreta svoju monografiju o sefardskoj ženi u Bosni – po nagovoru dr. Vite Kajona, tadašnjeg direktora Zemaljskog muzeja u Sarajevu – prevesti sa njemačkog na jevrejskošpanski. ⁷ Možda ovi podaci ne bi ni bili zanimljivi da ne svjedoče izuzetnu požrtvovanost jedne Jevrejke u borbi za pravdu i dostojanstvo.

Tragična propaganda

U kojim razmjerama je antisemitizam bio prisutan na bosanskohercegovačkom prostoru u prvoj polovini XX. stoljeća uvjerljivo svjedoči upozorenje Derviša Korkuta, tadašnjeg kustosa Zemaljskog muzeja u Sarajevu, izrečeno na naučnom skupu o Jevrejima održanom u Beogradu 1940. godine: “Baš sada, kad je propaganda tako intenzivna, treba objektivno prikazati ovo pitanje. Pokušajte da se našim osjećajima nakalemi antisemitizam treba osujetiti, jer je to strano nama muslimanima. Antisemitizam o kojem se ovdje govori unesen je sa strane”. ⁸

⁵ Laura Papo Bohoreta, *Sefardska žena u Bosni*. S jevrejskošpanjolskog preveo prof. dr. Muhamed Nezirović, Connectum, Sarajevo 2005.

⁶ O životu i običajima Jevreja iscrpan uvid ponudio je dr. Moritz Levy u knjizi *Sefardi u Sarajevu*, Bosanska biblioteka, Sarajevo 1911.

⁷ Laura Papo Bohoreta, *Sefardska žena u Bosni*. S jevrejskošpanjolskog preveo prof. dr. Muhamed Nezirović, Connectum, Sarajevo 2005, str. 31.

⁸ Naši Jevreji, *Jevrejska pitanja danas*, Zbornik naših naučnih radnika, Beograd, 1940, str. 53.

Na istom simpoziju, Dragoslav Ljubibratić, tadašnji glavni sekretar Trgovačke komore u Banjoj Luci, svodi problem Jevreja na pitanje naturaliziranja: "...Njegovo rješenje leži na samim Jevrejima isto toliko koliko i na ostalim jugoslavenskim građanima".

Dr. Juda Levi je u tom zborniku objavio rad o znamenitim Jevrejima – kulturnim poslenicima na jugoslavenskom tlu, koji su do 1940. godine svojim pregnućima obogatili kulturno naslijeđe jugoslavenskih naroda. Među spominjanima našla su se imena Haima Daviča, Samuila Alkalaja, Isaka Samokovlije, Samuela Romana, Oskara Daviča, Isaka Nahmijasa i drugih istaknutih Jevreja.⁹

Sva navedena imena svjedočila su u svojim radovima očiglednu i popriličnu naturaliziranost i integriranost u jugoslavenske nacije. Za razrješenje jevrejskog pitanja nije, dakle, bila

dovoljna naturalizacija. Do okupacije tadašnje Jugoslavije, u Bosni i Hercegovini živjelo je oko 14.000 Jevreja.

U Drugom svjetskom ratu stradalo ih je 10.000 hiljada, a preživjelo svega 4.000. Nakon što su se uključili u akciju za suzbijanje siflisa u Bosni 1941. godine, osamdesetak Jevreja, uglavnom ljekara i medicinskih radnika iz Hrvatske, uspjeli su preživjeti nacističku invaziju na ove prostore.¹⁰ Jevreji i danas žive u Sarajevu i bili su svjedoci agresije JNA na Bosnu i Hercegovinu u proljeće 1992. Još jednom su svjedočili genocid, u sutonu XX. stoljeća, ali ovaj put u surovom dramatici zbivanja stradali su Bošnjaci.

Uprkos svim konvencijama o sprječavanju genocida nakon holokausta, čovjek je iznova umoren. Na ovome mjestu, još jednom, istrajno se ubijao ljudski gen.

9 Opširnu studiju o kulturi španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu objavila je Krinka Vidaković: *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu XVI–XX*, Svjetlost, Sarajevu 1986.

10 Muharem Kreso, *Nacističko "konačno rješenje" jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama Zapadnog balkana od 1941. do 1945.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2006. str. 37.